

A black and white photograph of a man with dark, wavy hair, sitting on stone steps. He is wearing a dark jacket over a light-colored shirt and light-colored trousers. He is holding a lit cigarette in his right hand, which is raised to his mouth. His left hand rests on his knee. He is looking directly at the camera with a slight smile. In the background, there is a stone wall with a circular decorative element and some foliage.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ
ΚΟΤΖΙΑ

ΚΕΔΡΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ

Η ΚΑΤΑΛΗΞΗ
ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΟΤΖΙΑ
ΣΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΑΘΗΚΕ μία από τις τρεις βασικές συγγραφικές δραστηριότητες του Αλέξανδρου Κοτζιά: αφήγηση, κριτική, μετάφραση. Η επίδοσή του στη συγγραφή θεατρικών έργων μπορεί να θεωρηθεί υποδεέστερη. Ο τύπος της κριτικής που άσκησε, με εξαίρεση τις τελευταίες δοκιμές του, είναι εκείνος της βιβλιοκρισίας σε ημερήσια έντυπα (εφημερίδες *Μεσημβρινή*, *Το Βήμα*, *Η Καθημερινή*). Συνολικά ασχολήθηκε με την κριτική, με μεσοδιαστήματα αργίας, από το 1961 μέχρι το 1991. Τώρα τα κριτικά του κείμενα βρίσκονται συγκεντρωμένα σε τέσσερις τόμους. *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, Κέδρος, 1982. *Αφηγηματικά*, Κέδρος, 1984. *Δοκιμιακά και άλλα*, Κέδρος, 1985. *Τα αθηναϊκά διηγήματα*¹ - και δυο δοκίμια για το χρόνο, Νεφέλη, 1992. Αντικείμενο της κριτικής του υπήρξε ο αφηγηματικός λόγος, πολύ λίγο ο θεωρητικός και καθόλου ο ποιητικός. Η αφήγηση αποτέλεσε μόνιμη έγνοια του Κοτζιά στο πρακτικό επίπεδο, αφού ήταν κατεξοχήν πεζογράφος. Επιδόθηκε συνεπώς στην κριτική ενός είδους που γνώριζε από πρώτο χέρι τα προβλήματά του.

Οι βιβλιοκρισίες στις εφημερίδες, ακόμα και στα περιοδικά, είναι περιορισμένης έκτασης. Και για να μένουν μέσα στο παιχνίδι της κριτικής θα πρέπει να οικονομούν τα περιθώριά τους. Θα πρέπει δηλαδή να είναι έτοιμος κανείς να μιλήσει για το καίριο και το ουσιαστικό των κρινόμενων βιβλίων. Ο Κοτζιάς είχε σχεδόν πάντα κάτι καίριο να πει για τα βιβλία που παρουσίαζε και το 'λεγε χωρίς περιστροφές, αμέσως και απερίφραστα. Η παιδεία και το αισθητήριό του

τού επέτρεπαν να είναι έτοιμος κάθε φορά να μιλήσει για το ένα, το κύριο και το βασικό: το ποιοτικό επίπεδο των κρινόμενων κειμένων. Από την άποψη αυτή σωστά έχει παρατηρηθεί ότι «χάρης στη γνώση και την ευαισθησία του δεν έγιναν λάθη στις αξιολογήσεις»². Αρκεί να δει κανείς τις βιβλιοκρισίες του για τον Μπεράτη, το Χατζή, τον Τσίρκα, τον Κάσδαγλη, τον Αλεξάνδρου, τον Ιωάννου, το Βαλτινό, το Μηλιώνη, το Χάκκα κ.ά. για να διαπιστώσει την κριτική του ευστοχία.

Σε μια πρώτη ματιά οι βιβλιοκρισίες του Κοτζιά φαίνονται σαν εντυπωσιολογικές (ιμπρεσιονιστικές) κριτικές αναφορές. Αν καλοπροσέξουμε ωστόσο θα δούμε πως δεν είναι ακριβώς έτσι. Γιατί προϋποθέτουν μια συγκροτημένη σκέψη και ορισμένα δεδομένα από τη μεριά των οποίων προσεγγίζονται κάθε φορά τα κείμενα. Τα δεδομένα αυτά μπορούν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες. Σε κείνα που έχουν συστηματικό χαρακτήρα και σε κείνα που έχουν αξιολογικό. Πρόκειται με δυο λόγια για τα ακόλουθα.

α. Δεδομένα με συστηματικό χαρακτήρα. Ειδολογικές διακρίσεις. Ο Κοτζιάς έθετε συχνά ζήτημα ειδολογικής ταυτότητας των αφηγηματικών κειμένων. Ως γνώμονά του είχε τις παραδοσιακές μορφές του μυθιστορήματος, της νουβέλας και του διηγήματος. Επέμενε επίσης στη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ του συγγραφέα και του έργου. Πράγματα που η παλιότερη κριτική συνήθιζε να τα ταυτίζει: με βάση τα βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα αναφερόταν στο έργο του και αντίστροφα, με στοιχεία του έργου αναφερόταν στο συγγραφέα. Πέρα από αυτά ο Κοτζιάς έδινε πολλές φορές το τεχνοτροπικό στίγμα των έργων στα πλαίσια της ιστορίας της λογοτεχνίας μας — της γραμμένης αλλά και της δυνάμει νεότερης.

β. Δεδομένα με αξιολογικό χαρακτήρα. Θεωρούσε ότι ένα από τα ποιοτικά συστατικά των αφηγηματικών κειμένων είναι η παρατηρητικότητα. Η παρατηρητικότητα με την οποία δίνονται οι διάφορες πτυχές των χαρακτήρων και των καταστάσεων. Τη λέξη παρατηρητικότητα τη βρίσκουμε συχνά στις βιβλιοκρισίες του και πάντα με θετική σημασία. Άλλο ποιοτικό συστατικό θεωρούσε τη ζωντάνια, ή

αλλιώς την οργανικότητα των αφηγηματικών προσώπων και γενικότερα της δράσης. Το να έχουν δηλαδή τα αφηγηματικά πρόσωπα και η δράση την αυθεντικότητα της ζωής που ενσαρκώνουν. Ένα τρίτο ποιοτικό γνώρισμα των κειμένων στο οποίο επέμενε αφορά το γλωσσικό τους χειρισμό. Η εκφραστική επάρκεια ή ανεπάρκεια των γραφτών αποτελούσε βασικό κριτήριό του. Εξίσου βασικό, αν όχι κορυφαίο, κριτήριο θεωρούσε την πειστικότητα των αφηγημάτων. Θα πρέπει ωστόσο να πω ότι αναφορικά με το τελευταίο άφηγε ατεκμηρίωτες τις ετυμηγορίες του. Δεχόταν ως θεμελιώδη αξία των λογοτεχνικών κειμένων το να δημιουργούν αίσθηση «μαγείας». Και παραδεχόταν πως ο κριτικός λόγος είναι αδύνατο να εκφράσει αναλυτικά το στοιχείο αυτό. Κατά τη γνώμη του η κριτική προχωράει ως ένα σημείο πέρα από το οποίο υπάρχει το «άρρητο» της τέχνης. Με αυτή την παραδοχή, την οποία διατύπωνε επανειλημμένα, και έχοντας εμπιστοσύνη στο αισθητήριό του, δε δίσταζε να θέτει ευθέως το ζήτημα της πειστικότητας και μαζί της ποιοτικής στάθμης των βιβλίων που έκρινε.

Όπως γίνεται φανερό ο Κοτζιάς ήθελε να στηρίζεται σε κάποια σταθερά δεδομένα, τόσο για τη συστηματική εξέταση των κειμένων, όσο και για την αξιολογική. Και φαίνεται πως, αν κρίνουμε από τα υστερότερα γραφτά του, δεν έπαψε να προβληματίζεται πάνω σ' αυτόν τον τομέα ως την τελευταία του στιγμή. Για τη συστηματική ανάλυση του αφηγηματικού λόγου είναι γνωστό ότι προσέφερε πολλά η σύγχρονη αφηγηματολογία. Όροι της αφηγηματολογίας περνούν στα κριτικά κείμενα του Κοτζιά σχετικά νωρίς. Π.χ. «οπτική γωνία» 20.4.1975³, «αφηγητής» 8.2.1976⁴. Το πόσο όμως επίμονα, διεισδυτικά και πλέρια μελέτησε τις αφηγηματολογικές έρευνες φαίνεται από δυο παραδειγματικές εφαρμογές. Η μία είναι το δοκίμιό του πάνω στο πεζογράφημα *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*⁵, όπου εντοπίζει στοιχεία που δείχνουν ότι ο συγγραφέας του δεν είναι ταυτόσημος με τον αφηγητή της πρωτοπρόσωπης αφήγησης του έργου. Για να βγάλει κανείς πέρα μια τέτοια δουλειά χρειάζεται να παίζει την αφηγηματολογία στα πέντε δάχτυλά του. Η άλλη παραδειγματική ε-

φαρμογή είναι η κριτική που αφορά το διήγημα του Παπαδιαμάντη «Ο έρωτας στα χιόνια». Εκεί εφαρμόζει με άκρα συνέπεια και ακρίβεια τους όρους του «δείχνω» και του «λέω». Σ' αυτή τη δουλειά του θα επανέλθω παρακάτω. Εδώ θα ήθελα να συγκρατήσουμε την έφεση του κριτικού για ενημέρωση και αναζήτηση νέων δεδομένων πάνω στην άσκηση της κριτικής. Η ίδια διαπίστωση προκύπτει και από το μελέτημά του για τα αθηναϊκά διηγήματα του Παπαδιαμάντη, όπου για πρώτη φορά υιοθέτησε στατιστική μέθοδο.

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΑΓΚΑΘΙ στην κριτική της λογοτεχνίας είναι η έλλειψη αντικειμενικών αξιολογικών κριτηρίων. Μέχρι σήμερα τουλάχιστο δεν έχουμε σ' αυτόν τον τομέα κοινές παραδοχές, ώστε να έχει λυθεί το πρόβλημα της αξιολόγησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ, στην Ευρώπη και στην Αμερική, οι θεωρητικές έρευνες για τη λογοτεχνία γίνονται με ρυθμό που είναι αδύνατο να τις παρακολουθήσει κανείς, εντούτοις το θέμα της αξίας των λογοτεχνικών κειμένων μένει άθικτο. Λες και αυτό που είναι το ιδιάζον και το θεμελιώδες στοιχείο της λογοτεχνικής οντότητας απωθεί τους μελετητές. Η κριτική της λογοτεχνίας ωστόσο δεν έχει το περιθώριο να αγνοήσει το θέμα της αξίας. Διαφορετικά αυτοκαταργείται. Άλλωστε το έχουν θέσει και το θέτουν με πολλούς τρόπους οι ίδιοι οι λογοτέχνες, τόσο πρακτικά με τα έργα τους, όσο και θεωρητικά σε δοκιμιακά γραφτά τους.

Ο Κοτζιάς ως κριτικός είχε δεχτεί μια κλίμακα αξιολογικών κριτηρίων. Φαίνεται ωστόσο ότι συνεχώς προβληματιζόταν πάνω στην ποιότητα και στην εγκυρότητά τους. Έτσι τουλάχιστο συμπεραίνω λαβαίνοντας υπόψη τα δυο τελευταία κριτικά του κείμενα. Πρόκειται για τα κείμενα που αναφέρονται σε διηγήματα του Παπαδιαμάντη με κριτήριο το χρόνο⁶. Με το κριτήριο του χρόνου ο Κοτζιάς περνάει στην περιοχή του «άρρητου» και επιχειρεί να το συλλάβει από μία τουλάχιστο πλευρά του, την πλευρά του χρόνου. Ποια είναι όμως στην περίπτωση αυτή η έννοια του χρόνου; Δεν πρόκειται για έννοια απτή που μπορεί να την προσδιορίσει κανείς με μαθηματικό τρόπο.

Και πάντως δεν έχουμε να κάνουμε με τις κοινές εκδοχές του χρόνου, την ιστορική, την ψυχολογική κ.λπ. Αντίθετα έχουμε να κάνουμε μ' ένα φαινόμενο μηδενισμού αυτών των χρόνων. Επειδή το ζήτημα με έχει απασχολήσει θεωρητικά θα μου επιτραπεί να παραθέσω εδώ, για διευκόλυνση, ένα απόσπασμα από σχετική εργασία μου.

«Πρόκειται (...) για φαινόμενο που δεν έχουμε τον τρόπο να το προσδιορίσουμε αντικειμενικά. Για ν' αποφύγω το λαβύρινθο της ορολογίας που σχετίζεται με το χρόνο θα χρησιμοποιήσω, ως βοηθητικά στοιχεία, δύο φυσικές εκδοχές του χρόνου. Τον αστρικό χρόνο και την υποκειμενική αίσθηση αυτού του χρόνου. Αστρικός είναι ο χρόνος για τον οποίο έχουμε ως μέτρο την περιστροφική κίνηση της Γης γύρω από τον άξονά της και τον Ήλιο. Έχει αντικειμενική υπόσταση — αντικειμενικός χρόνος — και γι' αυτό μπορούμε να τον καταγράψουμε με ειδικά όργανα (χρονόμετρα) και να τον ταξινομούμε κατά περιόδους με τα ημερολόγια. Τη ροή του αντικειμενικού χρόνου την αισθανόμαστε και υποκειμενικά, όχι όμως κανονικά και σταθερά όπως την καταγράφουν τα χρονόμετρα, αλλά με ρυθμό μεταβλητό. Η αίσθηση δηλαδή που έχουμε του αντικειμενικού χρόνου δε συμβαδίζει με τις ενδείξεις των χρονομέτρων. Αυτό συμβαίνει επειδή η υποκειμενική αίσθηση του χρόνου είναι παράγωγη τόσο του αντικειμενικού χρόνου όσο και των εκάστοτε ψυχολογικών δεδομένων. Είναι σαν να 'χουμε μέσα μας ένα βιολογικό χρονόμετρο το οποίο καταγράφει τον αντικειμενικό χρόνο σύμφωνα με την ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε κάθε φορά. Κάτω από δυσάρεστες και επώδυνες καταστάσεις, π.χ., έχουμε την αίσθηση πως ο αντικειμενικός χρόνος κυλάει αργά, ενώ σε περιόδους ατομικής ευφορίας μάς φαίνεται πως η ώρα περνάει γρήγορα. Μ' ένα απλουστευτικό συσχετισμό θα έλεγα ότι η αίσθηση του αντικειμενικού χρόνου μοιάζει με τη σκιά μας: ανάλογα με τη γωνία που φωτίζει το σώμα μας ο ήλιος παρουσιάζει μικρότερο ή μεγαλύτερο μάκρος

από το ανάστημά μας. Η γωνία που φωτίζεται το σώμα μας αντιπροσωπεύει φυσικά εδώ τον ψυχολογικό παράγοντα, ενώ το ανάστημά μας τον αντικειμενικό χρόνο. Πάντως όσο η υποκειμενική αίσθηση του αντικειμενικού χρόνου δε μηδενίζεται νιώθουμε τη ροή αυτού του χρόνου – αδιάφορο πόσο γρήγορη ή πόσο αργή. Φαίνεται ωστόσο ότι σε στιγμές που συντελούνται γεγονότα οριακά για την εσωτερική ζωή ενός ατόμου (...) η αίσθηση του αντικειμενικού χρόνου, για ένα κάποιο διάστημα, ίσως ελάχιστο, αναστέλλεται ή μηδενίζεται. Με αποτέλεσμα το συγκεκριμένο άτομο να αισθάνεται σ' αυτό το διάστημα εκτός αντικειμενικού χρόνου. Εκτός αντικειμενικού χρόνου και μολοταύτα όχι χρονικά ανυπόστατο. Γιατί ταυτόχρονα μ' αυτή την έκλειψη του αντικειμενικού χρόνου συμβαίνει ένα χρονικό παράδοξο που ανατρέπει τη λογική συνέπεια των πραγμάτων. Ενωώ το εξής. Αν και λογικά θα περίμενε κανείς η έκλειψη του αντικειμενικού χρόνου να μειώνει μέχρι μηδενισμού το αίσθημα της διάρκειας, εντούτοις το αυξάνει. Πρόκειται για μια μοναδική κάθε φορά στιγμή κατά την οποία το άτομο γίνεται πεδίο εξαλλαγής του αντικειμενικού χρόνου σε προσωπικό. Κι αυτό το ζει σαν ένα συγχρονιστικό γεγονόςς με το οποίο αποδεσμεύεται από την αντικειμενική διάρκεια για ν' αποκτήσει τη δική του χρονική υπόσταση.»⁷

Το κείμενο του Κοτζιά «Το άρρητο και ο χρόνος» αναφέρεται σε πέντε διηγήματα του Παπαδιαμάντη. Από αυτά, τα δύο πρώτα, «Μία ψυχή» και «Το θαύμα της Καισαριανής», χρησιμοποιούνται σαν εισαγωγή στα επόμενα. Ήδη όμως έχουμε την προειδοποίηση για κάποια έννοια «μη χρόνου». Τα άλλα τρία διηγήματα είναι τα «Τα δαιμόνια στο ρέμα», «Η φαρμακολύττρα» και «Αμαρτίας φάντασμα». Σ' αυτά, κατά τον κριτικό, ο Παπαδιαμάντης «μας οδηγεί σε βάθη εσώτατα, στους μυστηριακούς χώρους τού ουσιαστικά αμετάδοτου βιώματος, εκεί όπου εντέλει ο κάθε άνθρωπος, μάρτυρας μοναδικός, μόνον φελλίζει και ομολογεί». Σ' αυτά τα τρία διηγήματα το «αμετάδοτο βίωμα» ο κριτικός το προσεγγίζει από την πλευρά

του χρόνου. Έτσι στο «Τα δαιμόνια στο ρέμα» «ο μικρός άτακτος αφηγητής επανερχόμενος από τον άχρονο κόσμο του ασκητή στο χρόνο του κόσμου τούτου φοβάται ότι ο πατέρας του ο παπάς θα τον καταχερίσει για την ανυπακοή του». Στα επόμενα δύο «ο κατά τεκμήριο αξιόπιστος αφηγητής» σύμφωνα πάντα με τον Κοτζιά «έχει περιπέσει όσο διαρκεί η υπερφυσική επίσκεψη σε κατάσταση ασυνήθιστη, όλως άλλη, βρίσκεται οιονεί εκτός χρόνου». Ιδιαίτερα μάλιστα στο «Αμαρτίας φάντασμα» ο Παπαδιαμάντης «κατορθώνει ν' αφυπνίσει στον αναγνώστη έντονη εκείνη τη μυστηριακή αίσθηση της εξόδου μας από το χρόνο — την έχουν μαρτυρήσει μυστικοί που βίωσαν το άφατο άγγελμά της. Πιστεύω πως όλοι κάποτε στη ζωή μας έστω φευγαλέα την ακραγίζουμε».

Το κείμενο του Κοτζιά «Το άρρητο και ο χρόνος» κυμαίνεται ανάμεσα στο δοκίμιο και στην κριτική. Επιπλέον η «έξοδος από το χρόνο» σημειώνεται σε περιστατικά τα οποία έχουν κάτι το «υπερφυσικό». Το κείμενό του «Χρόνοι και χρόνος στο “Ο έρωτας στα χιόνια”» είναι αμιγώς κριτικό και καθ' όλα γήινο — χωρίς τίποτε το υπερκόσμιο στη διήγηση του Παπαδιαμάντη. Στο μεγαλύτερο μέρος του ο Κοτζιάς επιμένει να καταστήσει σαφές το γεγονός ότι ο Παπαδιαμάντης αφήνει απροσδιόριστη τη χρονολογική θέση των περιστατικών. Κάνοντας παραδειγματική χρήση των αφηγηματολογικών όρων του «δείχνω» και του «λέω», αναλύει το διήγημα από τη σκοπιά των γραμματικών χρόνων (παρατατικός, υπερσυντέλικος, αόριστος) που μεταχειρίζεται ο διηγηματογράφος. Το συμπέρασμα είναι ότι ο διηγηματογράφος επιδιώκει την ημερολογιακή αοριστία για να προβάλλει το ζητούμενο: την έκλυση του βιωματικού χρόνου. Ιδού η κατάληξη της κριτικής του Κοτζιά.

«Διότι η καθόλου σύλληψη του διηγήματος επιβάλλει να ξεφύγει ο αναγνώστης από τις τυπικές υποδιαιρέσεις του χρόνου, κυριολεκτικά “χάνοντας το χρόνο” να βιώσει φευγαλέα το ακράγγιγμα του άχρονου, να βρεθεί στη θέση του Γιαννιού την ώρα του θανάτου.

Πιστεύω ότι αυτή είναι και η οπτική γωνία από την οποία

εκτυλίσσεται αναμνηστικά ολόκληρο το διήγημα. Ο χρόνος της ζωής του Γιαννιού, ενώ κείτεται θαμμένος κάτω από το χιόνι, συναιρείται σ' ένα ακαριαίο όλον. Ανασκοπεί ο Γιαννιός εξαίφνης τον ρημαγμένο βίο του.

Σ' αυτή την επιδίωξη υποτάσσεται και η αφήγηση του απώτερου παρελθόντος της ιστορίας στα πρώτα μέρη του διηγήματος. Ούτε σ' αυτά αποσαφηνίζεται ο χρόνος, λογουχάρη, ποια είναι η χρονική σχέση ανάμεσα αφ' ενός στον πλουτισμό και τον ξεπεσμό του Γιαννιού και αφ' ετέρου στο γάμο του, στη χηρεία και το χαμό του μονάκριβου παιδιού του. Τα δεύτερα ακολούθησαν τα πρώτα; Ή αντιστρόφως; Ή μεταξύ τους συμπλέχθηκαν; Δεν τα μαθαίνουμε αυτά διότι την ώρα του θανάτου η χρονική και ημερολογιακή ακολουθία δεν έχει σημασία — δεν υπάρχει, (...).»

ΜΟΝΙΜΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ του Κοτζιά σ' όλη τη διάρκεια της κριτικής σταδιοδρομίας του υπήρξε το «άρρητο» του αφηγηματικού λόγου και γενικότερα του λογοτεχνικού. Αρχικά και σε πολύ μεγάλο διάστημα το δέχτηκε ως άδυτο ασύλληπτο από την κριτική σκέψη. Φαίνεται όμως πως ποτέ δεν παραδέχτηκε οριστικά και πλήρως το ασύλληπτο αυτό. Έτσι μετά από, ποιος ξέρει πόσες, δοκιμασίες, προβληματισμούς και δισταγμούς, αποφάσισε να μιλήσει για το άρρητο του αφηγηματικού λόγου, όπως το εντόπισε σε ορισμένα από τα καλύτερα διηγήματα του Παπαδιαμάντη. Είναι γεγονός ότι η κριτική της λογοτεχνίας τσαλαβουτάει στο τέλμα των διάφορων θεωριών που κατακλύζουν τους πανεπιστημιακούς χώρους. Αν ωστόσο το πάρει κάποτε απόφαση να προβληματιστεί πάνω στο καίριο ζήτημά της, τον καθορισμό αξιολογικών κριτηρίων, δεν αποκλείεται τα δυο κριτικά κείμενα του Κοτζιά που σχολίασα ν' αποτελέσουν οδηγητικό σημείο. Προσωπικά δεν ξέρω να έχει γραφτεί μέχρι σήμερα άλλο κριτικό κείμενο — εφαρμοσμένη κριτική — που να χρησιμοποιεί ως αξιολογικό κριτήριο της λογοτεχνικής έκφρασης το βιωματικό χρόνο. Το γεγονός πάντως ότι ο Κοτζιάς κάνει πολύ νωρίς λό-

γο για το «άρρητο» και τελικά επιχειρεί να το συλλάβει από τη μεριά του βιωματικού χρόνου, φανερώνει πως, κι όταν αξιολογούσε τα κείμενα χωρίς σχετική τεκμηρίωση, το κριτήριο του χρόνου λάνθανε μέσα του. Και λάνθανε, πρέπει να υποθέσουμε, τόσο έντονα ώστε τελικά να έρθει στην επιφάνεια και να πάρει συγκεκριμένη μορφή.

Γιώργος Αράγης

Ιούνης 1993

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Του Παπαδιαμάντη.
2. Αλέξ. Αργυρίου, «Για τον Αλέξανδρο Κοτζιά — Ο λογοτέχνης, ο κριτικός, ο πολίτης», *Αντί*, 504, 2 Οκτωβρίου 1992, σελ. 47.
3. Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, Κέδρος, 1982, σελ. 126.
4. Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Αφηγηματικά*, Κέδρος, 1984, σελ. 138.
5. Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Διάκριση μεταξύ του αφηγητή και του συγγραφέα στη Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι», *Γράμματα και Τέχνες*, Β' περίοδος, τεύχος 61, 1990.
6. «Το άρρητο και ο χρόνος» και «Χρόνοι και χρόνος στο "Ο έρωτας στα χιόνια"», στο βιβλίο *Τα αθηναϊκά διηγήματα και δυο δοκίμια για το χρόνο*, Νεφέλη 1992.
7. Γιώργος Αράγης, *Ζητήματα λογοτεχνικής κριτικής*, Β', Δωδώνη, 1988, σελ. 43-45.